

TARNAI CSILLAG
 tarnai.csillag@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-6019-7939

Frederik STJERNFELT. *Diagrammatology: An Investigation on the Borderlines of Phenomenology, Ontology, and Semiotics*. Leverkusen: Springer, 2007. 503. doi: 10.1007/978-1-4020-5652-9.

A dán kutató, Frederik Stjernfelt nagyszabású vállalkozásba kezdett, amikor megírta *Diagrammatology* című munkáját. Vizsgálódásainak tétje, hogy rámutasson a diagramoknak az emberi gondolkodásban és a jelölés folyamatában betöltött alapvető szerepére, és ezáltal a szerkezeti hasonlóságon alapuló kapcsolat fontosságára mind következtetéseink, mind a szemiózis során. Ebben a kontextusban a címben szereplő fogalom, a „diagrammatológia” is tisztázásra érdemes. A kifejezés alatt Stjernfelt egyrészt a diagrammok működésének vizsgálatát érti az érvelésben, a logikában és a tudományelméletben, másrészt a diagrammok metafizikai és ontológiai alapjainak elemzését. A fogalmat a diagrammoknak Charles Sanders Peirce (1839–1914) szemiotikájában betöltött központi szerepére hivatkozva dolgozza ki; Peirce számára ugyanis a diagrammok a deduktív következtetés minden fajtájában részt vesznek kreatív, kísérleti és stratégiai aspektusaik révén. Mindennek alapján Stjernfelt a „diagrammatológia” fogalmának bevezetésével kettős célkitűzést fogalmaz meg: egyrészt a diagrammatikus gondolkodással és Peirce azon központi tézisével foglalkozik, miszerint a diagrammanipuláció a gondolkodási folyamatok széles skálájának prototípusát képezi, és itt az ideje, hogy ezt ismét felfedezzék az episztemológiai kutatások. Másrészt a szöveg számos érvt sorakoztat fel emellett, hogy a jelhasználat megkerülhetetlen összetevője az ikonikusság. Téziseit Stjernfelt a könyv második részében három esettanulmánnyal támasztja alá, így kapcsolva össze az első rész filozófiai gondolatmeneteit a biológia, a művészettörténet és az irodalomelmélet tudományterületeivel. A könyv Peirce kontinuitáselméletétől a kémregényekig rengeteg témát érint, és így az alcímben is ígért módon a fenomenológia, az ontológia és a szemiotika számos belátását képes egymással összefüggésben láttatni. Ennek megfelelően ugyan a diagrammatikus sémák és a regionális ontológiákhoz való hozzáférés fő té-

máira összpontosít, a legtöbbször egymástól igen távol eső területek szintézisére tesz kísérletet.

Az alábbiakban a diagrammok legfontosabb jellemzőit igyekszem kiemelni, amelyekre Stjernfelt is építi elemzéseit. Mindenekelőtt Peirce kontinuitáselméletét veszi górcső alá. Ennek kiindulópontja, hogy a világban csak egymással összefüggő, folytonos eseményekre irányulhat bármiféle jelölés; ahogyan az ismeretek létrehozásának és a világ érzékelésének sem tételezhető elszigetelt kezdő- vagy végpontja. Ennek mintájára minden diagram szintén a végtelen lehetőséget hordozó felszínen aktualizál, emel ki pontok közötti kapcsolatokat – így az ismeretek előállításának és a jelölésnek a folyamatát is színre viszi egy sematikus formában. Stjernfelt megállapítása szerint minden diagram a kontinuumra épül, és minél folytonosabb, annál hatékonyabb. Peirce kontinuitáselmélete emellett jelelméletében is megmutatkozik. Jeldefiníciója ugyanis rekurzív: az a tény, hogy (a jel–tárgy–interpretáns hármashól) az interpretáns önmagában is jellé válik, azt jelenti, hogy van saját interpretánsa, és így tovább a végtelenségig. Vagyis a szemiózis is folytonosságon alapuló művelet, és nem írható le egyszerűen a jeltől a tárgyig tartó átvitelként. Ennek mintájára gondolható el a tudományosság is mint a kutatók végtelen közösségének transzperszonális törekvése, amelyet egy folyamatos növekedés, az egyre több kapcsolat feltárása jellemez.

Peirce szemiotikájának másik fontos eleme a három lehetséges kapcsolat megkülönböztetése jel és (dinamikus) tárgya között. Ezt a kapcsolatot motiválhatja a hasonlóság, a tényleges (oksági vagy fizikai) érintkezés vagy az általános szokás – így jönnek létre az ikonok, az indexek és a szimbólumok mint jelosztályok. Stjernfelt kiemeli, hogy az ikon az egyetlen jel, amely (a hasonlóság révén) önmagában hordoz információt tárgyról, nincs külső tényezőkre utalva – és többek között emiatt lehet alapvető fontosságú a szemiotika, a logika és a tudomány számára egyaránt. Az ikon három altípusa azonban különbözőképp dolgozza ki ezt a hasonlóságot: míg a kép egyszerű tulajdonságok, a metafora pedig valami másban fellelhető hasonlóság révén reprezentálja a tárgyát, addig a diagram a tárgy szerkezeti vázlatát adja meg. Amint tehát úgy tekintünk valamire, mint egy egészre, amely egymással összefüggő, szabad kísérletezésnek kitett részekből áll, máris egy diagrammal

van dolgunk – amely így nem csupán egy konkrét ábraként fogható fel. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy egy megvalósult diagram sohasem egy önmagában álló puszta ikon, hanem szimbólumokkal is összekötötetésben áll (például feliratok, jelölések), amelyek értelmezik az ábrát és irányítják a vele végezhető gyakorlatainkat.

Stjernfelt Peirce alapján mutatja be azt is, hogy a diagrammatikus következtetések fő mozzanata annak bizonyítása, hogy a diagram egy bizonyos állapota szükségszerűen következik egy másiktól (prototipikusan ilyenek a geometriai bizonyítások). A diagrammatikus következtetés lépései tehát egy kezdeti szimbólumtól a diagramok manipulációján keresztül egy végső szimbólumig vezetnek. A diagramok így lehetnek olyan ikonok is, amelyek tárgyukat éppúgy ábrázolják, mint a rajtuk végrehajtott logikai következtetéseket; Stjernfelt ezt tartja a peirce-i episztemológia egyik legfontosabb felismerésének. Ezzel összefüggésben még egy szempont erősíti a diagramok tudáselőállításban betöltött szerepét. Ezek ugyanis nemcsak egyszeri ábrák, hanem *típusok* vagy *ideális tárgyak* is, ezért más általános, ideális tárgyakra való utalásra is használhatók. Ez husserliánus fényt vet – az amúgy is a mentális folyamatok és a külső tárgy kölcsönhatásaként megvalósuló – diagramok működésére: mivel magát a tárgyat műveletek sora határozza meg, egy diagram e műveleteket is képes láthatóvá tenni. Továbbá mivel a diagrammatikus következtetések elsősorban a diagrammanipulációk időbeli tapasztalatán nyugszanak, az időtudat husserli kategóriája felől is vizsgálhatóvá válnak. Fenomenológia és szemiotika ilyen összekapcsolása korántsem önkényes: Stjernfelt szerint Peirce koncepciója a diagrammatikus gondolkodásról lényegesen gazdagítja a szintetikus a priori struktúrákhoz való ismeretelméleti hozzáférés megértését. Ebből a felismerésből kiindulva Stjernfelt könyvének második, gyakorlati részében diagrammatikus és szintetikus a priori szabályszerűségeket keres három egymástól távol eső területen: a biológia, a művészettörténet és az irodalom területén.

A bioszemiotika alapfogolata a jel fogalmának meghonosítása a biológiában. Ennek megfelelően Stjernfelt rámutat a szemiotika terminológiájának hasznosíthatóságára a biológia különböző területein, amivel célja, hogy megszabadítsa a biológiát a redukciójára irányuló hiábavaló kísérle-

tektől. A diszciplína jellemzően szűk, fiziológiai értelemben tárgyalja a létező organizmusok evolúcióját, és nem foglalkozik a tágabb, metafizikai értelemben vett biológia és az élet vizsgálatával – a két megközelítésmód azonban nem elválasztható egymástól. Stjernfelt központi példája a balti-német biológus, Jakon von Uexküll, az etológia egyik alapítójának minden állatfajt jellemző „funkcionális kör” alapdiagramja. A kör az észlelés és a cselekvés gyakorlatait úgy zárja egyetlen folyamatos mozgásba, hogy az egyik a másik előfeltételévé válik egy véget nem érő és teleologikus cél nélküli körforgásban. Ennek köszönhetően a sematikus felrajzolt ábra a „megtetesülés” (*embodiment*) fogalmának racionális elemzését teszi lehetővé. A „megtetesülés” fogalma azért is kiemelt Stjernfelt szerint, mert a tudomány nem fordít elegendő figyelmet a testre mint a szemiotikai artikulációk döntő előfeltételére. Mivel a test a tájékozódás nullpontja, a szemiotika sem zárhatja ki a testi tapasztalatokat vizsgálatai során – ahogyan a biológiának is figyelembe kell vennie az emberi test és biológiai rendszer azon képességét, hogy jeleket értelmez és állít elő.

A biológia szempontjából emellett feltehető az a kérdés is, hogy ha az evolúciót a szemiotikai kifinomultság növekedése jellemzi, akkor mi a hiányzó szemiotikai láncszem az emberiség fejlődéstörténetében. Ebben az összefüggésben Terrence Deacon az állat–ember átmenet fő eseményeként a szimbólumok bevezetését azonosítja. Stjernfelt Deacon hipotézisét azon keresztül bírálja, hogy valószínűleg még a szimbólum peirce-i definíciója sem elegendő ahhoz, hogy megmagyarázza az állat–ember átmenet szemiotikai aspektusait. A megoldás Stjernfelt szerint abban rejlik, ha az *absztrakció* képességét jelöljük ki mint sajátos emberi tulajdonságot: ez engedi meg ugyanis a kontrafaktuális univerzumok hatalmas részterületeinek (így a mítoszok, a vallás, az irodalom, a tudomány) létrehozását. Az absztrakciós képesség modelljére pedig – mint láttuk – a diagrammatikus műveleteinkben találhatunk rá, amennyiben egy diagram mint ideális tárgy a konkrét ábra érzékelésétől az elvont fogalmakig, illetve új belátásokig terjedő mentális folyamatot képes életre hívni.

Mivel a diagram a tárgyának szerkezeti leképezéséből áll, a művészetben is központi szerephez jut, még ha egy prototipikus diagram (például

geometriai ábra, grafikon) ritkán fordul is elő a művészetben. Stjernfelt azonban felhívja a figyelmet arra, hogy minden kép egyben diagram is, elsősorban általános értelemben vett térkép. A művészet a költészethez hasonlóan diagrammatikusan aluldeterminált, tehát a diagramok önmagukban nem határozzák meg a művészetet, viszont sokféle diagram és metafora hívhatja segítségül a kísérletező analitikus képmegfigyelést. A kép minden olyan használata, amely megkülönbözteti a részeit és azok egymáshoz való viszonyát, illetve kísérleteket folytat ezekkel az összefüggésekkel, diagrammatikus. Így azt kell feltételeznünk, hogy a képet esztétikailag vizsgáló néző szinten diagrammatikus módon jár el, amikor egyrészt a részeket hozza egymással összefüggésbe, másrészt saját testi viszonyai felől igyekszik ezeket az összefüggéseket megérteni. Emellett ahogyan a recepciós oldalon, úgy a produkcióban is tetten érhető diagrammatikus eljárások – Stjernfelt ennek kapcsán elsősorban a vázlatok működésére kérdez rá. A vázlat ugyanis a különböző transzformációs lehetőségek gazdag variációját engedi meg, amely variációk a tárgy éppen kihangsúlyozandó tulajdonságai mentén alakulnak; a vázlatot tehát, az ismeretelmélettel való egyértelmű kapcsolata miatt, protodiagramként értelmezhetjük.

Az irodalomtudománnyal és az irodalmi szövegek értelmezésével kapcsolatban Stjernfelt megállapítja, hogy az ezredfordulón az irodalomtudományt elárasztották a legkülönbözőbb tudományágakból importált elméletek – olyannyira, hogy amerikai kontextusban a kurzusokat már csak „elmélet” címszó alatt oktatják. A szöveg és az elmélet között azonban *a módszer biztosít átjárást*. Nem véletlen például, hogy a legkülönbözőbb elméletekben egyaránt megtalálhatók az olvasás és az értelmezés kevésbé változókéony módszerei, amelyek vizsgálata ezért elengedhetetlen az irodalmi kutatások során. Az irodalmi értelmezés nagymértékben osztozik a hétköznapi szövegértelmezés jellemzőiben, az irodalmi szövegek ugyanakkor bizonyos dimenziókat hozzáadnak ehhez a folyamathoz. Mindezt Roman Ingarden (1893–1970) olvasáselméletének invenciózus olvasásán keresztül járja körül a könyv utolsó nagyobb fejezete. Stjernfelt meglátása szerint az ingardeni sémákat felfoghatjuk diagramként is, és így egy részletesebb, gazdagabb képet kaphatunk azokról

az ikonikus módozatokról, ahogyan az irodalom beavatkozhat a valóságba. Ennek folyamatát pedig egy alműfaj, a kémregény elemzésén keresztül mutatja be. Az irodalmi ikonikusság alapvető formái ugyanis a szemantikai alapfogalmak sémáiban és azok aktualizációjában jelölhetőek ki. A kémregény hatásmechanizmusa ennek megfelelően abban rejlik, hogy az ingardeni metafizikai minőségek sémáit mutatja be (akár: írja át) a szerelem, a lét, a hit és a kétség érzéseinek megragadásához – azaz a kémkedés mint folyamat nemcsak a szövegek cselekményeként jelenik meg, hanem a világ érzékelésének és a gondolkodásnak a szerkezeti vázát is jelenti, és ugyanígy ikonikus kapcsolatban áll az olvasás és az értelmezés műveleteivel. Ez a belátás két olyan elképzelést is felülírhat, amelyet az ikonikusság és az irodalom közötti kapcsolatról szokás alkotni. Az egyik szerint az ikonikusság egyáltalán nem játszik szerepet az irodalomban, amit így csak irodalomelméleti fogalmakkal lehet leírni. A kémregények példája ugyanakkor azt mutatja, hogy még a cselekmény szintjén is ikonikus kapcsolat áll fent szöveg és valóság között. A másik elképzelés szerint az ikonikusság az irodalomban csak a kifejezés és a tartalom viszonyára vonatkozhat. Ezzel szemben megállapítható, hogy egy alapvetőbb ikonikusság a jelentés és a referencia közötti kapcsolatra is vonatkozhat; ebben az esetben egy irodalmi alműfaj és egy, a referencia-területét meghatározó sematikus a priori struktúra, a kémkedés között.

Stjernfelt könyvében két hagyomány aktualizása mellett érvel: a peirce-i pragmatizmus és a husserli fenomenológia mellett. Sőt, a kettő összefüggéseinek feltárásával egy meglehetősen komplex, de nagy magyarázóerővel rendelkező és innovatív keretrendszer sikerül kidolgoznia. Meggyőzően bizonyítja ugyanis, hogy a diagrammatikus gondolkodás az ontológiai struktúrák megértésének fő útja, és hogy a diagramok a szemiotika materiális ontológiájának központi fogalmát alkotják. Mínderre két lépésben vállalkozik: egyrészt filozófiai kérdések körüljárásával, másrészt az így nyert belátások kamatoztatásával más tudományterületeken (biológia, művészettörténet és irodalom). Stjernfelt diagrammatológiájának célja, hogy hozzájáruljon a humán tudományok tanulmányozásának mint racionális, interdiszciplináris törekvésnek a fennmaradásához.